

Kinga Dobrowolska

Biblioteka Główna

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID ID: 0000-0002-1570-6466

Iwona Mielniczuk

Biblioteka Główna

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID ID: 0009-0004-0763-728X

HISTORIA UKRYTA W ZNAKACH WŁASNOŚCIOWYCH KSIĄŻKI. PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW KSIĄŻKI W LUBLINIE

Streszczenie: W artykule przedstawiono różne tropy historyczne, które niosą ze sobą znaki własnościowe umieszczone w książkach na przestrzeni wielu lat. Inspiracją powstania niniejszego artykułu była proveniencja pieczętek tuszowych zamieszczonych na kartach poematu Gustawa Daniłowskiego *Na wyspie*, publikacji znajdującej się w księgozbiorze Biblioteki Głównej UMCS. Dzięki pozyskanym informacjom o właścicielach znaków własnościowych autorki mają możliwość zaprezentowania udokumentowanej drogi zarówno samej książki, jak i osób z nią związanych na przełomie XIX i XX wieku.

Słowa kluczowe: pieczęcie tuszowe, Gustaw Daniłowski, Franciszek Raczkowski, Lubelskie Towarzystwo Cyklistów, organizacje społeczno-kulturalne Lublina

History Hidden in the Trademarks of an Old Book

Abstract: The article presents various historical clues that carry ownership marks placed in books over many years. The inspiration for the creation of this article was the provenance of ink stamps placed on the pages of Gustaw Daniłowski's poem *On the Island*, a publication in the collection of the Main Library of UMCS. On the basis of the ink prints read, the authors of the article follow the fate of Lublin residents and socio-cultural organizations from the turn of the nineteenth and twentieth centuries. Thanks to the information obtained about the owners of trademarks, the

authors have the opportunity to present the documented path of both the book itself and people associated with it at the turn of the nineteenth and twentieth centuries.

Keywords: ink seals, Gustaw Daniłowski, Franciszek Raczkowski, Lublin Cyclists' Society, social and cultural organizations of Lublin

O znakach własnościowych

Znaki własnościowe dla badań dziejów bibliotek i ich zasobów mają istotne znaczenie, wskazują przynależność do konkretnej osoby, biblioteki bądź instytucji. Bywają jedynym świadectwem istnienia dawnych księgozbiorów i dają możliwość ustalenia proveniencji poszczególnych egzemplarzy książki. Temat znaków własnościowych podejmowało wielu badaczy i uczonych. W Polsce zagadnieniem tym zajmowali się m.in.: Kazimierz Piekarski, Bronisław Kocowski, Maria Sipayło, Franciszek Radziszewski, Edward Chwalewik czy Stefan Demby. Współczesne prace nad tą problematyką podejmuje dr Urszula Paszkiewicz, autorka suplementu do katalogów i inwentarzy na ziemiach wschodnich¹.

Znaki własnościowe według definicji² to symbole rozpoznawcze o charakterze osobistym, rzadziej rodzinnym. W odniesieniu do zasobów bibliotecznych są to utrwalone znaki graficznie naniesione na książki w umownym lub dowolnym miejscu. Według *Encyklopedii wiedzy o książce*³ znak własnościowy to znak literniczy lub graficzny wskazujący właściciela książki, określający jej przynależność do danego zbioru bibliotecznego. Arkadiusz Wagner w swojej pracy⁴ uznaje znak własnościowy książki jako supereklibris – szczególny symbol wytłoczony na zewnętrznej stronie przedniej okładki przedstawiający zwykle herb, monogram lub inny znak właściciela książki.

Istnieją różne typy znaków własnościowych. Obok opraw introligatorskich i znaków bibliotecznych, odręcznych zapisów własnościowych czy dedykacyjnych, ekslibrisów i supereklibrisów są także pieczętki. Od połowy XVIII wieku stanowią zunifikowany znak własnościowy książki⁵. „Pieczętki biblioteczne stanowią odcisk

¹ E. Wójcik, K. Salska-Kopec, *Znaki własnościowe na książkach i ich znaczenie dla historii bibliotek – kilka refleksji po interesującym wykładzie*, „Warsztaty Bibliotekarskie” 2006, nr 2 (18), [online] <http://www.pedagogiczna.edu.pl/warsztat/2006/2/060207.htm> [dostęp: 12.12.2022].

² *Encyklopedia PWN*, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/znak-wlasnosciowy;4001938.html> [dostęp: 12.12.2022].

³ *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trznadłowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971.

⁴ A. Wagner, *Supereklibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016.

⁵ M. Piłypczak-Majerowicz, *Badania proveniencyjne w bibliotekach kościelnych*, „Biuletyn Bibliotek Kościelnych” 2014, nr 1 (38), [online] https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Fides_Biuletyn_

stempla (metalowego, drewnianego, gumowego, kauczukowego lub polimerowego), dokonany przy użyciu farby drukarskiej, malarskiej albo tuszu naturalnego lub anilinowego⁶. Najczęściej pieczęcie te umieszcza się na kartach tytułowych książki, w środku i na ostatniej stronie. Pieczętka ma charakter czysto opisowy, czasem jest wzbogacona o element godła lub herbu. W XIX wieku tuszowe pieczętki biblioteczne stały się najpopularniejszym sposobem oznaczania własności książek, ten sposób znakowania jest aktualny po dzień dzisiejszy. Retrospektywne komputerowe opracowywanie starszych zbiorów w Bibliotece Głównej UMCS daje szansę na poznanie dziejów księgozbiorów historycznych, a nawet ich poszczególnych egzemplarzy.

Analiza historyczna oparta na znakach własnościowych – studium przypadku

Inspiracją do analizy historycznej znaków własnościowych była dwujęzyczna pieczętka tuszowa zamieszczona na stronach poematu Gustawa Daniłowskiego *Na wyspie*. Utwór został wydany w Warszawie w 1902 roku przez księgarnię nakładową Stefana Demby, polskiego historyka literatury, bibliografa, bibliotekarza i bibliofila. Księgarnia nakładowa działała przez sześć lat od 1897 do 1903 roku, wydając wiele publikacji polskich autorów. Sam Stefan Demby⁷ to ważna postać polskiego bibliotekarstwa – jako naczelnik Wydziału Bibliotek w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego doprowadził do powołania Biblioteki Narodowej im. J. Piłsudskiego w Warszawie, gdzie w latach 1928–1934 pełnił funkcję kierownika, a później do roku 1937 jej dyrektora.

Wspomniany poemat jest drugim wydaniem napisanego w 1899 roku utworu Gustawa Daniłowskiego. Gustaw Daniłowski, właściwie August Daniłowski, piszący również pod pseudonimem literackim Władysław Orwid to polski pisarz, publicysta, działacz socjalistyczny i niepodległościowy. Urodzony w 1871 roku w Ciwilsku w guberni kazańskiej w Rosji, zmarły w 1927 roku w Warszawie (ryc. 1). Znany może

---

Bibliotek_Koscielnych/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych-r2014-t1_(38)/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych-r2014-t1_(38)-s3-14/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych-r2014-t1_(38)-s3-14.pdf [dostęp: 12.12.2022].

⁶ M. Hilchen, *Tradycyjne znakowanie książek*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2003, s. 40, [online] <http://cennebezcenne.pl/wp-content/uploads/2019/01/CBU-2003-1-2-s-38-42-hilchen.pdf> [dostęp: 12.12.2022].

⁷ S. Demby, *Listy*, oprac. D. Rymsza-Zalewska, Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 2004, s. 3–5, [online] http://pliki.sbp.pl/ac/001_59.pdf [dostęp: 12.12.2022]; *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Wydawnictwo Głównej Księgarni Wojskowej, Warszawa 1938, s. 138, [online] <https://jbc.jelenia-gora.pl/dlibra/show-content/publication/19725/edition/18466/> [dostęp: 12.12.2022].

mniej jako poeta i nowelista młodopolski, a bardziej jako autor skandalizującej, zatrzymanej nawet przez cenzurę, powieści *Maria Magdalena*⁸.

Ryc.1. Fotografia Gustawa Daniłowskiego w okresie służby w Legionach,

Źródło: [online] <http://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl:8080/dlibra/docmetadata?id=5427&from=pub-stats> [dostęp: 12.12.2022]; <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=219460> [dostęp: 12.12.2022].

Sam Gustaw Daniłowski jest ciekawą postacią historyczną. Jego ojcem był Władysław Daniłowski, członek Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym. W 1866 roku został skazany na zesłanie do Minusińska w guberni jeniensejskiej. Właśnie podczas zesłania rodziców w Cywińsku urodził się syn Gustaw. Po śmierci ojca w Petersburgu 1878 roku rodzina Daniłowskich – matka z trzema synami – przeniosła się do Warszawy⁹. W Warszawie Gustaw ukończył gimnazjum w 1893 roku, a następnie wstąpił na wydział medyczny Uniwersytetu Warszawskiego. Po roku jednak zrezygnował i przeniósł się do Instytutu Technologicznego w Charkowie. W okresie studiów zaczął pisać i publikować swoje utwory na łamach „Tygodnika Ilustrowanego”, „Prawdy” i „Głosu”¹⁰. Jego patronami na niwie literackiej byli Ignacy Matuszewski i Aleksander Świętochowski. Niedługo przed opuszczeniem Charkowa założył rodzinę. Porzuciwszy studia techniczne na rzecz pisania, około 1900 roku przybył na stałe do Warszawy.

⁸ A. Kaliszewski, *Gustaw Daniłowski – zapomniany pionier nowoczesnego polskiego reportażu wojennego*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski” 2013, nr 4, s. 25, [online] <http://naukowy-przeglad-dziennikarski.org/nr/4-2013/3.pdf> [dostęp: 12.12.2022].

⁹ E. Kasperski, *Gustaw Daniłowski (1871–1927)*, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura okresu Młodej Polski*, seria 5, t. 3, red. K. Wyka, A. Hutnikiewicz, M. Puchalska, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1973, s. (1) 223, [online] http://edwardkasperski.pl/wp-content/uploads/2021/01/315-Gustaw_Dani%C5%82owski.pdf [dostęp: 12.12.2022].

¹⁰ *Ibidem*.

Od 1895 roku należał do Polskiej Partii Socjalistycznej. Uczestniczył w rewolucji 1905 roku, prowadząc działalność odczytową, agitując i występując na wiecach. W 1906 roku przeszedł do Frakcji Rewolucyjnej PPS. W związku ze swoją działalnością polityczną na przełomie lat 1906/1907 spędził kilka miesięcy w więzieniu, na Pawiaku. W czasie I wojny światowej walczył w I Brygadzie Legionów. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości był urzędnikiem państwowym, również po przewrocie majowym. Pełnił stanowisko urzędnika do specjalnych poruczeń przy Naczelniku Państwa Józefie Piłsudskim. Córka pisarza Elżbieta Daniłowska-Gliwicz była pierwszym oficerem-kobietą służby czynnej w Polsce w stopniu kapitana. W 1926 roku Piłsudski, który był jej ojcem chrzestnym, mianował ją w wieku 25 lat komendantem wojskowej szkoły dla kobiet w Zegrzu¹¹. Gustaw Daniłowski po uchwale Rady Naczelnej PPS w maju 1927 roku, krytykującej Józefa Piłsudskiego, wystąpił z partii, z którą był związany od przeszło 30 lat. Po wieloletniej przerwie w działalności pisarskiej zaczął w latach 1926–1927 publikować felietony, artykuły i wiersze w „Przeglądzie Wieczornym” oraz „Kurierze Porannym”. Gustaw Daniłowski zmarł na gruźlicę w 1927 roku, został pochowany na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie.

Poemat *Na wyspie* należy do wczesnej twórczości poetyckiej Gustawa Daniłowskiego, utwór został wyróżniony w konkursie tygodnika „Prawda” w 1900 roku. Rękopis trzech kart oraz druk całego poematu znajduje się w zbiorach Biblioteki Narodowej w formie zdigitalizowanej i jest dostępny ze strony biblioteki cyfrowej POLONA¹². Omawiany egzemplarz poematu *Na wyspie* składa się z 70 stron napisanych w języku polskim, umieszczonych w nieco zniszczonej twardej oprawie z graficznym motywem secesyjnym (ryc. 2).

Ryc. 2. Fotografia okładki wydania poematu Daniłowskiego ze zbiorów UMCS.

Źródło: oprac. własne.

¹¹ A. Kaliszewski, *op.cit.*, s. 27.

¹² G. Daniłowski, *Na Wyspie (fragmenty poematu)*, *Rękopis, 1871–1901*, [online] <https://polona.pl/preview/4993d94f-ac76-4bf6-9fd4-3be80540f431> [dostęp: 12.12.2022].

Grażyna Legutko w swojej publikacji dotyczącej twórczości Gustawa Daniłowskiego tak opisuje treść utworu: „Główny bohater poematu, naznaczony nobilitującym stygmatem męczeńskiej ofiary, niedoceniony (bo nierozumiany przez ogół) poeta Dajmon o cechach społecznika-idealisty, zbiera niewielką grupę szlacheckich wyspiarzy i wyrusza na ląd, by wyzwolić ciemiężony przez wroga naród. Choć uśmierca go na morzu jeden z Demonów Zła, jego dzielni towarzysze płyną dalej w kierunku lądu, by wcielić w czyn ideę poległego wodza. Współcześni odbiorcy jednoznacznie odczytywali alegoryczną wymowę dzieła: siły ciemności utożsamiali z niewolą polityczną Polski, Demonów Zła z zaborcami, wyspiarzy-zapaleńców z rewolucjonistami, a imperatyw niepodległości łączyli z sugestią przewrotu społecznego”¹³. Egzemplarz wydania drugiego znajdujący się w zbiorach Biblioteki UMCS zawiera wydrukowaną notę cenzorską napisaną w języku rosyjskim („Дозволено Цензурою. Варшава, 15 Октября 1901 года”) dopuszczającą utwór do druku, co wydaje się szczególne, patrząc na treść utworu.

Od momentu upadku powstania styczniowego cenzura rządowa w „Przywiślańskim Kraju” była niezwykle rygorystyczna i w porównaniu z innymi zaborami przybrała tu formy najostrzejsze. Na temat funkcjonowania cenzury carskiej w Królestwie Polskim pisano wielokrotnie. Między innymi Janusz Kostecki w swojej rozprawie pisał, że w carskiej Rosji do kwestii narodowościowych przywiązywano szczególną wagę. Obligowało to kontrolowaniem publikacji w poszczególnych językach „miejscowych”. „[...] restrykcyjność wobec tych druków była ogólnie rzecz biorąc znacznie większa niż w stosunku do pozostałych. Surowość cenzury zależała tu wprost nie tyle od obowiązującego prawa, ile od aktualnego spojrzenia władz na »kwestię polską«”¹⁴.

W omawianym egzemplarzu poematu występuje pięć różnych odcisków pieczętek tuszowych, umieszczonych na przestrzeni około pięćdziesięciu lat:

1. F. Raczkowski Księgarnia i Skład Nut w Lublinie.
2. Lubelskie Towarzystwo Cyklistów (pieczęć dwujęzyczna w języku rosyjskim i polskim).
3. Lubelskie Tow. Cyklistów.
4. Bolesław Banach.
5. Biblioteka UMCS w Lublinie.

¹³ G. Legutko, *Pisarz zanurzony w historię. Gustaw Daniłowski wobec idei niepodległości*, „Literaturoznawstwo. Historia – Teoria – Metodologia – Krytyka” 2008, nr 1 (2), s. 142, [online] [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_\(2\)/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_\(2\)-s139-149/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_\(2\)-s139-149.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_(2)/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_(2)-s139-149/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_(2)-s139-149.pdf) [dostęp: 12.12.2022].

¹⁴ J. Kostecki, *Trudny proces przenikania. Carska cenzura zagraniczna wobec importu publikacji w języku polskim w latach 1865–1904*, Wyd. Biblioteka Narodowa, Warszawa 2011.

Pierwszy znak własnościowy widoczny w książce (ryc. 3) to odcisk pieczęci „F. Raczkowski...”, który wskazuje na ważną postać związaną z lubelskim rynkiem wydawniczym początku XX wieku.

Ryc. 3. Fotografia pieczęci Franciszka Raczkowskiego.

Źródło: oprac. własne.

Franciszek Raczkowski¹⁵ urodził się 11 września 1871 roku we Włocławku. W 1890 roku rozpoczął pracę w Księgarni Michała Arcta w Warszawie, by w kolejnym przenieść się do filii księgarni w Lublinie. Samodzielna praca młodego księgarza spotkała się z dużym uznaniem właściciela księgarni, doceniono innowacyjny układ książek i nowy kartkowy katalog tytułowy nut (z pierwszych słów danej pieśni i z nazwiskiem kompozytora na końcu). W latach 1900–1908 roku Raczkowski posiadał w Lublinie własną księgarnię i skład nut z działem antykwarycznym zaopatrującą m.in. młodzież w wydawnictwa patriotyczne¹⁶. Księgarnia ta mieściła się przy Krakowskim Przedmieściu 36, obok firm Wiktora i Władysława Kiesewetterów oraz Elżbiety Zinger¹⁷. Jak pisał Feliks Araszekiewicz, jeden z założycieli lubelskiego oddziału Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego: „[...] nastał prawdziwy raj dla bibliofilów, tym bardziej, że była tam antykwarnia. Najrzadsze druki, najbardziej prześladowane przez cenzurę rosyjską książki lub zakordonowe wydawnictwa periodyczne oddawał na spłatę ratami w nader dogodnych terminach”¹⁸. W tym czasie Raczkowski związał się z ruchem społeczno-oświatowym. Pewien procent ze sprzedaży książek przeznaczal na cele oświatowe „Macierzy” i „Światła”, zaopatrywał młodzież w wydawnictwa nielegalne,

¹⁵ M. Gawarecka, *Franciszek Raczkowski 1871–1947*, [w:] *Sylwetki Bibliofilów Lubelskich*, red. M. i H. Gawareccy, Lubelskie Tow. Miłośników Książki, Lublin 1985, [online] <https://biblioteka.teatrnn.pl/Content/9993/Franciszek%20Raczkowski%201871-1947.pdf> [dostęp: 12.12.2022].

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ T. Lisiecka, *Działalność księgarska Franciszka Raczkowskiego w latach 1900–1947*, [w:] *Studia z dziejów drukarstwa i księgarstwa w Lublinie w XIX i XX wieku*, red. B. Szyndler, Wyd. UMCS, Lublin 1988, s. 181–199.

¹⁸ M. Gawarecka, *op. cit.*, s. 3.

dla młodzieży wiejskiej organizował masowy kolportaż pism popularno-naukowych, takich jak „Zorza”, „Gazeta Świąteczna”, „Zaranie”¹⁹. Raczkowski brał czynny udział w Sekcji Odczytowej Lubelskiego Towarzystwa Hygienicznego, był również członkiem wspierającym Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Lublinie. Służył swoją księgarnią na zebrania i popularyzowanie wiedzy przyrodniczej, w niej urządzano m.in. pokazy ciekawych „rentgenogramów” dla młodzieży w związku z głośnym wówczas odkryciem promieni Rentgena²⁰. Pod koniec 1908 roku sprzedał z przyczyn ekonomicznych swą księgarnię firmie Gebethnera i Wolffa (ryc. 4), zostając kierownikiem jej lubelskiego oddziału do końca 1926 roku. Był czynnym działaczem Związku Księgarzy Polskich. Brał udział w pierwszym powszechnym Zjeździe Księgarzy Polskich w Lublinie (4–6 VIII 1918 r.), będąc członkiem Komitetu Organizacyjnego i referentem spraw księgarskich. Z inicjatywy Franciszka Raczkowskiego postanowiono przekazać ponad 2 tysiące książek z okolicznościowej Wystawy Zjazdowej Bibliotece im. H. Łopacińskiego. Uchwalono również, iż księgarze i wydawcy polscy będą dosyłać tej Bibliotece „każdą wychodzącą książkę z tłoczni drukarskiej”²¹. W styczniu 1927 roku rozstał się z firmą Gebethnera i Wolffa, został współwłaścicielem i kierownikiem Księgarni Nauczycielskiej w Lublinie, aż do jej likwidacji w 1932 roku.

Ryc. 4. Reklama Księgarni i Składu Nut Gebethnera i Wolffa.

Źródło: [online] <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ksiegarnia-gebethnera-i-wolffa-w-lublinie-1908-1932> [dostęp: 12.12.2022].

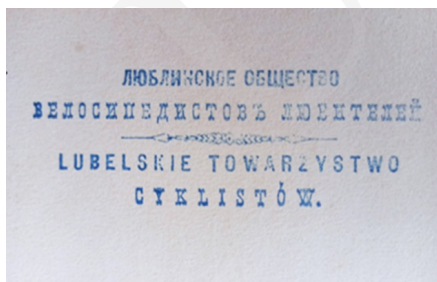
¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, s. 4.

Od 1937 roku zaczął pracować w Księgarni św. Wojciecha w oddziale lubelskim przy ul. Kapucyńskiej 1. We wrześniu 1939 roku, po bombardowaniu Lublina wraz z pracownikami ratował z pożaru księgozbiór. Po wyzwoleniu nadal pracował w księgarni św. Wojciecha jako zastępca kierownika. Franciszek Raczkowski zmarł 18 maja 1947 roku. Dużą rolę odgrywała w księgarni Raczkowskiego reklama. O tym, co zostało wydane i co znajduje się w księgarni, można było dowiedzieć się z ogłoszeń prasowych. Pewną formą reklamy księgarni było umieszczanie pieczęci własnościowych na kartach sprzedawanych pozycji.

Kolejne pieczęcie, w tym dwujęzyczna, znalezione na stronach poematu Daniłowskiego są znakami własnościowymi Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów powstałego w 1893 roku, jednego z najmłodszych towarzystw zrzeszających miłośników sportu kołowego w tamtym czasie (ryc. 5). Projekt założenia towarzystwa miał się narodzić podczas jednej z zamiejskich wycieczek rowerowych, które organizowali miłośnicy dwukołowców w Lublinie. „Sport kołowy powoli rozwijał się i w r. 1892 liczba jeżdżących wynosiła blisko 30 osób. W tym roku na wycieczce wspólnej do lasu Garbowskiego, w d. 10 września odbytej – panowie Ludomir Kiesewetter i A. Pleszczyński wystąpili z projektem założenia w Lublinie samodzielnego klubu cyklistów. Myśl ta została bardzo życzliwie przez wszystkich przyjęta [...]”²².

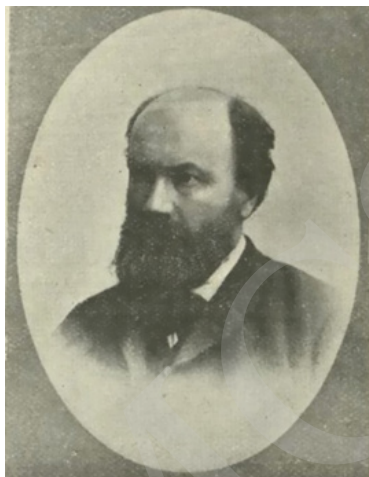
Ryc. 5. Pieczęcie Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów.

Źródło: oprac. własne.

Jednym z inicjatorów powstania samodzielnego klubu cyklistów w Lublinie, a następnie jego zalegalizowania był Ludomir Gustaw Florian Kiesewetter²³ (ryc. 6) – jeden z pionierów miejscowego sportu rowerowego.

²² T. R., *Sport na prowincji. Lublin*, „Cyklista” 1897 nr 1, s. 8, [online] <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/291074/display/Default> [dostęp: 11.01.2023].

²³ *Dwór Kiesewetterów*, [online] <https://miasto.hrubieszow.pl/node/3355> [dostęp: 10.04.2023].

Ryc. 6. Fotografia Ludomira Kiesewettera – założyciela LTC.

Źródło: [online] <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/291074/display/Default> [dostęp: 11.01.2023].

Z zawodu malarz, rzeźbiarz i snycerz, a także znakomity księgarz, właściciel liczącej się w Lublinie księgarni z wypożyczalnią książek, znajdującej się w hotelu Viktoria przy ulicy Kapucyńskiej²⁴. Dziełem Ludomira Kiesewettera jest zachowana do dziś brama wejściowa prowadząca do archikatedry św. Jana w Lublinie²⁵. Oprócz starań o zalegalizowanie klubu cyklistów Ludomir Kiesewetter starał się także o uzyskanie zezwolenia na otwarcie cykłodromu, czyli specjalnego miejsca do nauki jazdy i toru wyścigowego. 11 czerwca 1893 roku Ustawa (tak nazywano dzisiejsze statuty) uzyskała zatwierdzenie²⁶ i Lubelskie Towarzystwo Cyklistów (LTC) zostało powołane do życia. „[...] w sierpniu zaś tego roku odbyło się pierwsze zebranie ogólne z udziałem 50 członków, na którym wybrano pierwszy komitet²⁷. Pierwszym prezesem został mecenas Roman Zaremba (ryc. 7) – najstarszy rowerzysta lubelski i przysły dziekan lubelskiej palestry. Na wiceprezesa wybrano dr. Stanisława Dobruckiego – lubelskiego chirurga, twórcę nowoczesnych oddziałów chirurgicznych w Lublinie, a na kapitana, czyli zarządzającego Ludomira Kiesewettera. Jesienią 1893 roku Towarzystwo liczyło 70 członków, zaś: „Z wiosną 1894 r.

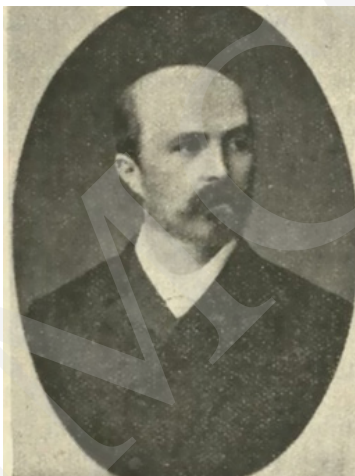
²⁴ T. Pietrasiewicz, *Księgarnia Kiesewetterów w Lublinie 1883–1909*, [online] <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ksiegarnia-kiesewetterow-w-lublinie-18831909/> [dostęp: 12.12.2022].

²⁵ *Dwór Kiesewetterów*, op. cit.

²⁶ T. R., *Sport na prowincji. Lublin*, „Cyklista”, 1897 nr 1, s. 8–10, [online] <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/291074/display/Default> [dostęp: 11.01.2023]; *Początki Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów*, red. LCDHS, [online] <https://historiasportu.umcs.lublin.pl/2014/02/początkach-lubelskiego-towarzystwa-cyklistow/> [dostęp: 12.12.2022].

²⁷ *Ibidem*.

L.T.C. osiągnęło maximum dotychczasowe swego rozwoju, liczyło bowiem przeszło 130 członków. W tym to czasie odbyła się za inicjatywą Lubelskiego T-wa wycieczka wspólna a raczej zjazd cyklistów radomskich, kieleckich i lubelskich w Sandomierzu, zjazd ten udał się doskonale i posłużył do zbliżenia ze sobą kolegów po kole z sąsiednich gubernij²⁸.

Ryc. 7. Fotografia Romana Zaremby – pierwszego Prezesa LTC.

Źródło: [online] <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/291074/display/Default> [dostęp: 11.01.2023].

W zbiorach cyfrowych Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie znajdują się: Ustawa Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów z 1899 roku oraz Statut Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów z 1907 roku – oba dokumenty wydane w Lublinie.

Pierwsza z pozycji²⁹ została wydrukowana równoległe w języku rosyjskim i polskim w 1899 roku z adnotacją zatwierdzenia podpisaną przez pomocnika szefa żandarmów generała-lejtenanta Pantelejewa w styczniu tegoż roku. Drugi dokument Statut Towarzystwa z 1907 roku zawiera informację: „Lubelskie Towarzystwo Cyklistów wciągnięte zostało pod №11 do rejestru stowarzyszeń i związków guberni lubelskiej na zasadzie decyzji Urzędu Gubernialnego Lubelskiego do spraw o stowa-

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ustawa Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów*, Drukarnia B. Druého, Lublin 1899, [online] http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=21245&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= [dostęp: 10.04.2023].

rzyszeniach zapadłej w dniu 12 marca 1907 roku. Gubernator Lubelski Szambelan Dworu Jego Cesarskiej Mości Mienkin” (ryc. 8)³⁰.

Oba dokumenty, mimo dzielącej paru lat różnicy wskazują, iż celem Towarzystwa jest „zogniskowanie w mieście i jego okolicach cyklistów, celem doskonalenia się w jeździe i rozpowszechnianiu używalności welocypedu”.

Ryc. 8. Egzemplarze ustawy i statutu.

Źródła: [online] http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=21245&from=&dirid-s=1&ver_id=&lp=1&QI= [dostęp: 10.04.2023]; http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=772&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= [dostęp: 12.04.2023].

Dla podjęcia tego celu Towarzystwo, z zachowaniem obowiązujących przepisów, miało prawo posiadać lub wynajmować tory i lokale do zebrań, jazdy, nauczania, przechowywania i naprawy rowerów. Mogło urządzać w mieście i jego okolicach wyścigi z nagrodami; różne rozrywki, w tym wieczory muzyczne i taneczne. Towarzystwo mogło „również prenumerować gazety i czasopisma i posiadać bufet. Przy urządzeniu biblioteki i sali do czytania należy stosować się do przepisów, wymienionych w uwadze do art. 175 Ustawy o cen. i druk. wyd. w 1890 r.”³¹. Na postawie ustaleń Leszka Ryńskiego, kronikarza lubelskiego kolarstwa, budżet LTC w pierwszym roku istnienia uwzględniał poza wydatkami na utrzymanie lokali również koszty kupna bilardu i prenumeratę czasopism³². Pieczętki tuszowe Lubelskiego

³⁰ *Statut Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów*, Drukarnia Estetyczna Rozalji Jacewskiej, Lublin 1907, [online] http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=772&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= [dostęp: 12.04.2023].

³¹ *Ustawa Lubelskiego...*, *op. cit.*, s. 5.

³² B. Klimas, *Rozpowszechnianie używalności welocypedu*, „Rzeczpospolita” 15.01.2016, [online] <https://www.rp.pl/sport/art11248511-rozpowszechnianie-uzywalnosci-welocypedu> [dostęp: 11.01.2023].

Towarzystwa Cyklistów odkryte na stronach poematu Gustawa Daniłowskiego mogą sugerować o księgozbiornym gromadzonym przez Lubelskie Towarzystwo Cyklistów.

Członkowie LTC mieli ustalone barwy klubowe. Ubrania były koloru szarego, z pasem granatowym w dwóch odcieniach, pończochy granatowe i także lampas u czapki. Znak metalowy opatrzony napisem i herbem miasta, nadto na kurtkach wyszyty monogram L.T.C.³³. Członkowie Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów byli elitą (ryc. 9).

Ryc. 9. Fotografia autorstwa znanego lubelskiego fotografa Aleksandra Stepanowa (Stepanoffa). Ukazała się na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w 1893 roku, nr 20: „Przedstawia całą drużynę z prezesem p. Romanem Zarembą na czele”.

Źródło: [online] <https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/1621/edition/1262/content> [dostęp: 12.12.2022].

Do tego kręgu należeli adwokaci, lekarze, notariusze i przedsiębiorcy Lublina³⁴. Towarzystwo organizowało wycieczki rowerowe, zawody na torze i wyścigi szosowe. Wybudowało i prowadziło własny cyklodrom, czyli teren do jazdy wraz z ogródkiem

³³ B. Klimas, *op. cit.*

³⁴ M.D., *Przedwojenny rowerowy Lublin. Cykliści byli elitą. Gdzie i na czym jeździli?* [ZDJĘCIA], „Gazeta Wyborcza” 30.03.2018 [online], <https://lublin.wyborcza.pl/lublin/56,48724,23210339,nie-zwykly-swiat-przedwojennych-cyklistow-z-lublina-zdjecia.html?disableRedirects=true> [dostęp: 11.03.2023].

i bufetem. Mieścił się on przy ul. Ogrodowej, miał 214 metrów długości i kształt elipsy. Obok toru znajdował się drewniany budynek z kręgielnią³⁵. Zimą cykłodrom zamieniał się w lodowisko dla łyżwiarzy. W dni świąteczne na ślizgawce przygrywała orkiestra wojskowa. Na cykłodromie urządzano przeróżne zabawy kostiumowe i bale³⁶. LTC urządzało także ćwiczenia mające na celu rozwój fizyczny i zręcznościowy – uprawiało szermierkę, grało w kręgle, a nawet bilard. Wynajmowało lokale, w których organizowało bale, rauty, koncerty i odczyty.

Po kilku latach istnienia Lubelskie Towarzystwo Cyklistów prowadziło szeroką działalność oświatową i kulturalną, a ich lokal stał się ważnym ośrodkiem życia towarzyskiego w Lublinie. Ostatnia informacja o Lubelskim Towarzystwie Cyklistów pochodzi z roku 1919. W wykazie stowarzyszeń istniejących przed 3 stycznia pod pozycją 2., dotyczącą Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów zapisano: „LTC w stanie nieczynnym – projektowane jest zebranie, które zadecyduje o likwidacji lub wznowieniu działalności. Brak jednak zapisów o działalności LTC w dwudziestoleciu międzywojennym”³⁷.

Kolejnym znakiem zamieszczonym w egzemplarzu poematu Daniłowskiego jest pieczęć Bolesława Banacha (ryc. 10), prywatnego ofiarodawcy i prawdopodobnie mieszkańca Lublina³⁸.

Ryc. 10. Pieczęć Bolesława Banacha.

Źródło: oprac. własne.

³⁵ Rower, [online] <https://teatrnn.pl/zmigrod/rower/> [dostęp: 10.04.2023].

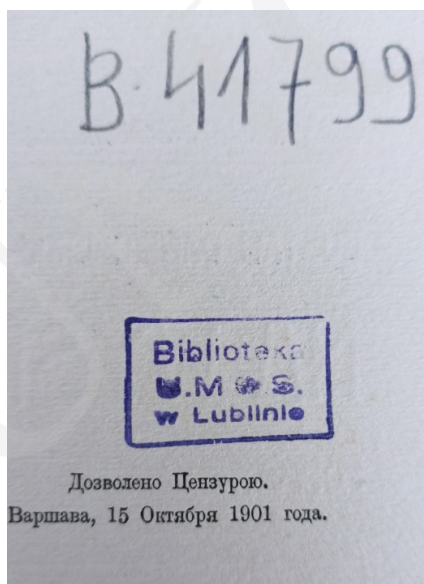
³⁶ Cyklista lubelski, *Korespondencje „Cyklisty”*. Lublin, „Cyklista” 1896, nr 6, s. 7, [online] <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/291074/display/Default> [dostęp: 11.01.2023]; *Lubelskich cyklistów początki*, [online] <https://ryneklubelski.pl/2014/01/lubelskich-cyklistow-poczatki/> [dostęp: 11.01.2023].

³⁷ B. Klimas, *op. cit.*

³⁸ A. Sitko, *Darczyńcy Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie 1907–1939*, Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego, Lublin 2005, s. 64, [online] <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=69> [dostęp: 12.12.2022].

Część jego kolekcji przed II wojną światową zasilają zbiory Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. Jego nazwisko figuruje jedynie na liście darczyńców rzeczywistych, czyli osób zarejestrowanych w księgach inwentarzowych księgozbioru oraz w katalogach rękopisów obecnej Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie³⁹. Fragment zbiorów z kolekcji Bolesława Banacha zakupionych przez Bibliotekę Główną UMCS wymaga dalszych badań.

Poemat Gustawa Daniłowskiego *Na wyspie* został zakupiony do zbiorów Biblioteki Głównej UMCS w 1954 roku. W księdze inwentarzowej widnieje następująca akcesja: K 239/56/117, o sygnaturze B 41799 (ryc. 11).

Ryc. 11. Pieczęć Biblioteki UMCS.

Źródło: oprac. własne.

Poemat Gustawa Daniłowskiego trafił do Oddziału Opracowania Biblioteki Głównej UMCS w ramach prac przy retrokonwersji zbiorów. Różne pieczątki, w tym duża dwujęzyczna, zwróciły uwagę katalogujących na intrygującą drogę książki od wydania w 1902 roku, do momentu opracowania komputerowego w 2022 roku.

³⁹ *Ibidem*.

Podsumowanie

W artykule pokazano, jak znaki własnościowe pozwalają odtworzyć zarówno losy książki, jak i jej kolejnych właścicieli. Jednakże istnieją ogromne trudności ograniczające badania proveniencyjne w tej dziedzinie. Do takich należy skala rozproszenia zbiorów, niemożność penetrowania magazynów bibliotecznych, brak źródeł do analizy znaków własnościowych. Opisane pieczęcie dokumentują historię lokalną Lublina przełomu XIX i początku XX wieku, pozwalają zachować pamięć o ludziach i miejscach minionej epoki. Stanowią one również źródło informacji, pozwalające prześledzić wędrówkę przedstawionego w artykule egzemplarza poematu i historii jego kolejnych właścicieli. Przedstawiona analiza historyczna wskazuje na możliwości i sens prowadzenia dalszych wieloaspektowych badań proveniencyjnych w zbiorach Biblioteki Głównej UMCS.

Bibliografia

- Cyklista Lubelski, *Korespondencje „Cyklisty”*. Lublin, „Cyklista” 1896, nr 6, s. 7, [online] <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/291108/display/Default> [dostęp: 11.01.2023].
- Cykliści lubelscy*, „Tygodnik Ilustrowany” 1893, nr 201, s. 293 i 303, [online] <https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/1621/edition/1262/content> [dostęp: 12.12.2022].
- Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Wydawnictwo Głównej Księgarni Wojskowej, Warszawa 1938, s. 138, [online] <https://jbc.jelenia-gora.pl/dlibra/show-content/publication/19725/edition/18466/> [dostęp: 12.12.2022].
- Daniłowski G., *Na Wyspie (fragmenty poematu)*, *Rękopis, 1871–1901*, [online] <https://polona.pl/preview/4993d94f-ac76-4bf6-9fd4-3be80540f431> [dostęp: 12.12.2022].
- Demby S., *Listy*, oprac. D. Rymśa-Zalewska, Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 2004, s. 3–5, [online] http://pliki.sbp.pl/ac/001_59.pdf [dostęp: 12.12.2022].
- Dwór Kiesewetterów*, [online] <https://miasto.hrubieszow.pl/node/3355> [dostęp: 10.04.2023].
- Encyklopedia PWN*, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/znak-wlasnosciowy;4001938.html> [dostęp: 12.12.2022].
- Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trznadłowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971.
- Gawarecka M., *Franciszek Raczkowski 1871–1947*, [w:] *Sylwetki Bibliofilów Lubelskich*, red. M. i H. Gawareccy, Lubelskie Tow. Miłośników Książki, Lublin 1985, [online] <https://biblioteka.teatrnn.pl/Content/9993/Franciszek%20Raczkowski%201871-1947.pdf> [dostęp: 12.12.2022].
- Hilchen M., *Tradycyjne znakowanie książek*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2003, [online] <http://cennebecenne.pl/wp-content/uploads/2019/01/CBU-2003-1-2-s-38-42-hilchen.pdf> [dostęp: 12.12.2022].

- Ilustrowana kronika Legjonów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1936, s. 137, [online] <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=219460> [dostęp: 12.12.2022].
- Kaliszewski A., *Gustaw Daniłowski – zapomniany pionier nowoczesnego polskiego reportażu wojennego*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski” 2013, nr 4, s. 24–36, [online] <http://naukowy-przeglad-dziennikarski.org/nr/4-2013/3.pdf> [dostęp: 12.12.2022].
- Kasperski E., *Gustaw Daniłowski (1871–1927)*, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura okresu Młodej Polski*, seria 5, t. 3, red. K. Wyka, A. Hutnikiewicz, M. Puchalska, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1973, [online] http://edwardkasperski.pl/wp-content/uploads/2021/01/315-Gustaw_Dani%C5%82owski.pdf [dostęp: 12.12.2022].
- Klimas B., *Rozpowszechnianie używalności welocypedu*, „Rzeczpospolita” 15.01.2016, [online] <https://www.rp.pl/sport/art11248511-rozpowszechnianie-uzywalnosci-welocypedu> [dostęp: 11.01.2023].
- Kostecki J., *Trudny proces przenikania. Carska cenzura zagraniczna wobec importu publikacji w języku polskim w latach 1865–1904*, Wyd. Biblioteka Narodowa, Warszawa 2011.
- Legutko G., *Pisarz zanurzony w historię. Gustaw Daniłowski wobec idei niepodległości*, „Literaturoznawstwo. Historia – Teoria – Metodologia – Krytyka” 2008, nr 1 (2), s. 139–149, [online] [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_\(2\)/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_\(2\)-s139-149/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_\(2\)-s139-149.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_(2)/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_(2)-s139-149/Literaturoznawstwo_historia_teoria_metodologia_krytyka-r2008-t1_(2)-s139-149.pdf) [dostęp: 12.12.2022].
- Lisiecka T., *Działalność księgarska Franciszka Raczkowskiego w latach 1900–1947*, [w:] *Studia z dziejów drukarstwa i księgarstwa w Lublinie w XIX i XX wieku*, red. B. Szyndler, Wyd. UMCS, Lublin 1988, s. 181–199.
- Lubelskich cyklistów początki*, [online] <https://ryneklubelski.pl/2014/01/lubelskich-cyklistow-poczatki/> [dostęp: 11.01.2023].
- M.D., *Przedwojenny rowerowy Lublin. Cykliści byli elitą. Gdzie i na czym jeździli?* [ZDJĘCIA], „Gazeta Wyborcza” 30.03.2018, [online] <https://lublin.wyborcza.pl/lublin/56,48724,23210339,niezwykly-swiat-przedwojennych-cyklistow-z-lublina-zdjecia.html?disableRedirects=true> [dostęp: 11.03.2023].
- Pidłypczak-Majerowicz M., *Badania proveniencyjne w bibliotekach kościelnych*, „Biuletyn Bibliotek Kościelnych” 2014, nr 1 (38), [online] [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych-r-2014-t1_\(38\)/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych-r2014-t1_\(38\)-s3-14/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych-r2014-t1_\(38\)-s3-14.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych-r-2014-t1_(38)/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych-r2014-t1_(38)-s3-14/Fides_Biuletyn_Bibliotek_Koscielnych-r2014-t1_(38)-s3-14.pdf) [dostęp: 12.12.2022].
- Pietrasiewicz T., *Księgarnia Gebethner Księgarnia Gebethnera i Wolffa w Lublinie (1908–1932)*, [online] <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ksiegarnia-gebethnera-i-wolffa-w-lublinie-1908-1932/> [dostęp: 12.12.2022].
- Pietrasiewicz T., *Księgarnia Kiesewetterów w Lublinie 1883–1909*, [online] <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ksiegarnia-kiesewetterow-w-lublinie-18831909/> [dostęp: 12.12.2022].
- Początki Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów*, red. LCDHS, [online] <https://historiasportu.umcs.lublin.pl/2014/02/poczatkach-lubelskiego-towarzystwa-cyklistow> [dostęp: 12.12.2022].
- Rower*, [online] <https://teatrnn.pl/zmigrod/rower/> [dostęp: 10.04.2023].

- Rymsza-Zalewska D., *Stefan Demby: znany i nieznan*, Biblioteka Narodowa, 2003.
- Sitko A., *Darczyńcy Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie 1907–1939*, Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego, Lublin 2005, s. 64, [online] <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=69> [dostęp: 12.12.2022].
- Statut Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów*, Drukarnia Estetyczna Rozalji Jaczewskiej, Lublin 1907, [online] http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=772&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= [dostęp: 12.04.2023].
- Studia z dziejów drukarstwa i księgarstwa w Lublinie w XIX i XX wieku*, red. B. Szyndler, Wyd. UMCS, Lublin 1988.
- T. R., *Sport na prowincji. Lublin*, „Cyklista” 1897, nr 1, s. 8–10, [online] <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/291074/display/Default> [dostęp: 11.01.2023].
- Ustawa Lubelskiego Towarzystwa Cyklistów*, Drukarnia B. Druęgo, Lublin 1899, [online] http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=21245&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= [dostęp: 10.04.2023].
- Wagner A., *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016.
- Wójcik E., Salska-Kopec K., *Znaki własnościowe na książkach i ich znaczenie dla historii bibliotek – kilka refleksji po interesującym wykładzie*, „Warsztaty Bibliotekarskie” 2006, nr 2 (18), [online] <http://www.pedagogiczna.edu.pl/warsztat/2006/2/060207.htm> [dostęp: 12.12.2022].